

Cenzura v Sloveniji po drugi svetovni vojni: od komunističnega *Index librorum prohibitorum* do ukinitve »verbalnega delikta«

Aleš Gabrič

Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana
ales.gabric@inz.si

Razprava prikaže najbolj običajne načine cenzuriranja del v Sloveniji v času komunističnega režima. Takoj po koncu vojne leta 1945 so novi oblastniki sestavili seznam prepovedanih del, ki so morala biti izločena iz knjižnic in knjigarn. Uvedba »družbenega upravljanja« v kulturnih ustanovah sredi petdesetih let je spremenila način cenzuriranja del, saj so založniški sveti imeli tudi cenzorsko vlogo in izvajali preventivno (predhodno) cenzuro. Suspenzivno (naknadno, že po natisu) cenzuro so oblasti uveljavile zlasti za uvožene knjige, ki so bile hranjene ločeno od ostalih v t. i. D-fondih.

Ključne besede: literatura in cenzura / slovenska književnost / komunizem / kulturna politika / seznam prepovedanih knjig

UDK 821.163.6 (497.12)«1945/1990»:351.751.5

Čeprav bi lahko analizo cenzure v komunističnem režimu na Slovenskem zastavili zelo na široko, se bom v prispevku omejil in se posvetil predvsem literarnim delom. Cenzurnih posegov so bili sicer v tem času v največji meri deležni mediji, poznamo pa tudi primere interveniranja oblasti v drugih umetniških zvrsteh, npr. pri filmu, gledališču ali pri likovnih delih. Na končno podobo knjižne ponudbe v Sloveniji v tem času ni vplivala zgolj naknadna cenzura kot poseg oblasti proti konkretnemu literarnemu delu. Oblast je nadzirala tudi knjižni trg in za natisnjena in javno dostopna dela večkrat dosegla, da je na trg prišel izdelek, ki je ustrežal njenim predhodnim zahtevam in bil že predhodno »očiščen« vplivov »škodljivih« idejnih ali političnih pogledov.

Seznam prepovedanih del iz leta 1945 in cenzura prvih povojnih let

Za razliko od večine držav vzhodno od železne zavese so v Jugoslaviji komunisti že leta 1945 prevzeli popolno oblast in začeli radikalno spreminjati družbeni sistem. Pri tem so se zgledovali po velikem komunističnem bratu, Sovjetski zvezi. K temu je sodil tudi nov pogled na umetniško ustvarjalnost, saj se je morala tudi ta podrediti zahtevam novih oblastnikov, ki so umetnost bolj kot po estetskih presojali po idejno-političnih kriterij in njeni uporabnosti v propagandne namene. Novi čas naj bi bil torej viden tudi na knjižnih policah knjigarn in knjižnic.

Prve načrte za povojno čistko v knjižnicah so oblikovali pristojni organi osvobodilnega gibanja še pred koncem vojne na osvobojenem ozemlju. V načrtu iz aprila 1945 so zapisali, da naj bi po vojni obveljal omejen dostop za »nekatero slovenske knjige, ki so izšle po okupaciji in tudi prej, a še prav posebno za vse tujejezične knjige, ki so bile na slovenskem ozemlju v prodaji in ki so v skladiščih raznih založništev« (AS 1643, š. 83, I/2). Takoj po osvoboditvi naj bi začasno prepovedali prodajo vseh knjig, revij in drugih publikacij v vseh knjigarnah na Slovenskem in imenovali komisijo, ki bi v čim krajšem času pregledala zaloge knjig in ocenila, katere bi lahko ostale v prostem obtoku in katere bi bilo treba izločiti iz javnega prometa in omejiti dostopnost do njih. Po prvotni zasnovi naj bi bila torej tarča čiščenja knjižnic in knjigarn predvsem propagandistična literatura poraženih nasprotnikov iz vojnih let. Tako osredotočeno čiščenje se ne bi prav dosti razlikovalo od akcij, ki so jih v istem času opravljali v vseh med vojno okupiranih evropskih deželah, ki se so po vojni vrnile k vrednotam parlamentarne demokracije in obnovile svobodo tiska in govora.

V Sloveniji (oziroma Jugoslaviji), kjer je po vojni zavladovala Komunistična partija, je bila akcija čiščenja knjižnic in knjigarn dejansko zastavljena precej širše. Za njeno izvedbo je bila zadolžena komisija za pregled knjižnic, ki jo je imenoval minister za prosveto v Narodni vladi Slovenije Ferdo Kozak. Komisija je 20. maja založnikom in knjigarnarjem sporočila, kakšne so do nadaljnjega omejitve prodaje knjig, in nato začela sestavljati seznam knjig in revij, ki naj bi jih umaknili iz knjigotrskega prometa. Ob koncu julija 1945 je ministrstvo podrejenim ustanovam ter založnikom in knjigarnarjem po Sloveniji razposlalo »prvi seznam knjig, ki se trajno ali začasno izločijo iz prometa«. Ob obsežnem, osem strani obsegajočem seznamu, je komisija v spremnem dopisu pojasnila, da

... se nekatera dela izločajo zaradi profašistične miselnosti pisca, čeprav bi ta iz njegovih starejših del ne bila še razvidna (Knut Hamsun in dr.), druga pa zaradi vsebine, ki je nasprotna našemu gledanju na poglobljena življenjska vprašanja. Naravno je, da bodo knjigararji in knjižničarji izločili tudi tisti propagandni tisk, ki ga v tem seznamu nismo posebej zajeli, pa je po svoji vsebini nasproten narodno-osvobodilni borbi, je načelno odklanjal novi socialni red ali pa širil versko nestrpnost. (AS 231, š. 37, 3159/2–45)

Ministrstvo je predpisalo, naj knjižnice izločena dela hranijo ločeno od ostalega gradiva, saj naj bi za njih veljal poseben režim izposoje:

Smejo jih izposojati le v študijske namene; pri tem se mora interesent izkazati z dovoljenjem oblasti. Dovoljenje izdaja le šolska ali prosvetna oblast in prosvetni referent sindikata. Izločitev ne velja za učiteljske knjižnice, ker se načeloma izločujejo knjige le iz takih knjižnic, kjer so knjige dostopne širokim slojem. (AS 231, š. 37, 3159/2–45)

Kaj naj bi s knjigami s seznama naredile knjigarne in založniške hiše, ki so imele v zalogi še precej tozadevne literature, ministrstvo ni predpisalo. Ljudski glas pa je omenjal številne kamione, ki so v času pomanjkanja papirja vozili knjige v predelavo v papirnico Vevče.

Ministrstvo za prosveto oziroma njegova komisija za pregled knjižnic je obljubila še dodatne popravke ali dopolnitve seznama, ki so sledili v naslednjih mesecih. S prvim popravkom iz konca avgusta 1945 je bila ukinjena prepoved razširjanja leposlovne literature nekaterih še živečih slovenskih avtorjev, ki so se znašli na prvem spisku (AS 231, š. 37, 3159/4–45), kot končni pa je nato obveljal tretji seznam, ki ga je ministrstvo za prosveto Slovenije razposlalo 6. novembra 1945. Že prej prepovedanim delom so se pridružila še nekatera nova, za nekatera dela pa je bila prepoved ukinjena in so se smela vnovič prosto prodajati in izposojati (AS 231, š. 37, 3159/5–45).

Če analiziramo končni »seznam iz prometa izločenih knjig« (oziroma slovenski komunistični *Index librorum prohibitorum*), lahko ugotovimo, da na njem prevladujejo propagandistična in politična dela, a je na njem tudi precej literarnih del. Naslovi del so navedeni ločeno po jezikih objave, tako da knjigam v slovenskem delu sledijo knjige v srbohrvaščini, italijanščini, francoščini in nemščini. Izločena so bila seveda vsa dela fašističnih in nacističnih ideologov in dela, temelječa na njihovi ideologiji. Med politično-propagandnimi deli v slovenskem jeziku so bila na seznam uvrščena dela nasprotnikov nove oblasti, kjer so se jim pridružila tudi strokovna in znanstvena dela, ki so izhajala iz svetovnonazorskih obzorij katolicizma. Na seznam so vključili tudi literarna dela slovenskih pesnikov in pisateljev,

ki so bili med vojno nasprotniki osvobodilnega gibanja in so po vojni pred komunistično oblastjo emigrirali (Vinko Beličič, Tine Debeljak, Mirko Javornik, Stanko Kociper, Jože Krivec, Zorko Simčič), so med vojno padli v vojaških enotah kolaboracije (France Balantič) ali bili ubiti neposredno po vojni v času obračunavanj nove oblasti s političnimi nasprotniki (Narte Velikonja). Razen v redkih primerih se imen teh avtorjev v Sloveniji ni omenjalo do padca komunističnega režima, njihova dela pa so v tem času izhajala v krogih slovenske politične emigracije. Kriterij za uvrstitev tovrstnih del na seznam torej ni temeljil v premisleku o vrednosti ali idejni zasnovanosti literarnega dela, temveč je bil poglaviti kriterij »napačna« politična opredelitev avtorja. Njegova dela so bila avtomatsko prepovedana, četudi v njegovem literarnem delu ni bilo sledov pravkar minulega političnega dogajanja na Slovenskem in so se stilsko sorodna dela drugih slovenskih avtorjev lahko istočasno brez težav prodajala ali izposojala.

Sestavljanje seznama del, za katere naj bi veljala omejitev dostopnosti, se je v tem oziru odmaknilo od sočasne čistke v državah parlamentarne demokracije na Zahodu, kjer so bila na udaru po večini zgolj nacistična in fašistična propagandistična dela. Slovenska/jugoslovanska čistka v knjižnicah in knjigarnah je preseгла to raven in izločila celotni opus nezaželenih avtorjev, torej tudi njihova literarna dela. Ker je bila v Sloveniji (in na Hrvaškem) za največjega idejnega nasprotnika novim oblastem označena katoliška cerkev, so na seznam uvrstili tudi veliko verskih in nabožnih knjig. Dejstvo, da je v Jugoslaviji partija že leta 1945 prevzela popolno oblast (v ostalih vzhodnoevropskih državah so komunisti šele začeli pohod na oblast!), se je kazalo tudi v tem, da so na seznam prepovedanih knjig uvrstili tudi avtorje, ki so kritično ocenjevali razmere v Sovjetski zvezi. Na seznamu so se tako znašli tudi naslovi knjig, ki so jih o Sovjetski zvezi napisali Panait Istrati, Andre Gide, Liam O'Flaherty in drugi.

Še najbolj sporna je bila prepoved prometa s tistimi slovenskimi literarnimi deli, ki so bila na seznam uvrščena po preprostem kriteriju, da so bila natisnjena v letih 1941–1945 na okupiranem ozemlju. Za nekatera od teh del je bila prepoved kmalu ukinjena in so se lahko vrnila v obtok. Zlasti knjižničarji s podeželja, ki so razpolagali z majhno zalogo knjig, so se težko odpovedali nekaterim zbirkam, ki so bile tiskane med vojno, bile dokaj poceni in so bila v njih izdana številna pomembna dela svetovne in slovenske literature. Knjižničarjem teh knjižnic so naročili, naj seznam vseh knjig pošljejo pristojnim organom, ki jim bodo vrnilo seznam z zabeleškami, »katere knjige so posebno priporočljive, katere so dobre in katere so neuporabne za ljudske knjižnice« (M. K. 176).

Medtem ko je bilo izločanje prepovedane literature iz neprodanih zalog v založniških hišah in knjigarnah opravljeno v nekaj mesecih, se je pregled

zalog vseh knjižnic zavlekel in je trajal več let. Ministrstvo za prosveto Slovenije je šele maja 1948 zvezni jugoslovanski vladi poročalo: »Iz vseh teh ljudskih knjižnic so bile izločene v preteklem letu vse ideološko slabe in umetniško manjvredne knjige tako, da odgovarja število vseh knjig tudi številu ideološko pozitivnih in umetniško kvalitetnih knjig.« (AS 631, fasc. 1, m. 6, Podatki o ljudsko-prosvetnem delu 5)

Na tovrstno unificiranost knjižne ponudbe ni vplivalo zgolj odstranjevanje nezaželenih knjig, temveč tudi izrazito enostranska knjižna produkcija. Tako kot vso ostalo kulturno dejavnost jo je usmerjal oddelek za agitacijo in propagando Komunistične partije Jugoslavije, bolj znan po skrajšanem imenu agitprop. Čeprav ni imel nikakršnih formalnih pristojnosti, je bil ena najbolj učinkovitih cenzurnih služb svojega časa. Nadzor nad knjižno produkcijo mu je omogočalo tudi dejstvo, da so po vojni z izjemo ene ukinili vse predvojne založbe, poddržavili vse knjigotrške zmogljivosti in na teh temeljih ustanovili nove založbe, ki so bile vse v rokah državnih ali političnih organov in imele natančno zamejeno področje delovanja. Tista edina izjema, ki ni bila v rokah novih oblastnikov, je bila najstarejša slovenska knjižna založba Družba sv. Mohorja, ki je kot cerkvena bratovščina obstajala še od sredine 19. stoletja in je izhajala iz duhovnih obzorij katolicizma. Založbe so morale programe dela pošiljati v pregled agitpropu, ta pa jim je sporočil, kaj morajo iz programa izločiti oziroma kaj morajo v predvideni knjižni izdaji spremeniti, če hočejo, da bo delo dobilo zeleno luč za natis.

Kot primer tovrstne cenzure si oglejmo le stališča agitpropa centralnega komiteja KPJ na račun knjižnih programov slovenskih založb za leto 1948. Poleg načelnih pripomb, da so programi nedodelani in preobsežni, da niso koordinirani in da zatorej prihaja do podvajanj, da je v njih slabo poudarjena »jugoslovanska linija« in »napredna literatura«, so navedene tudi povsem konkretne pripombe, katere knjige je treba črtati iz načrtov ali povedano drugače — katerih knjig slovenske založbe ne smejo izdati. Pri nekaterih od teh bi lahko sklepali, da so bile črtane zaradi prevelikega obsega in nerealnosti načrtov, kar pa ne velja za dela, ob katerih so bile navedene tudi idejne in politične pripombe na račun dela ali njegovega avtorja. Za delo Johna Steinbecka *Ljudje in miši* in Tolstojevu knjigo *Polikauša* je agitprop preprosto predpisal, da jih je »treba izvreci« iz programa (prva je bila nato v slovenščini izdana v naslednjem desetletju, druga še desetletje kasneje; op.p.), za študijo Bratka Krefta *Puškin in Shakespeare* pa je bilo zabeleženo, da jo je treba »poslati tovarišu Borisu Ziherlu, da jo pogleda pred tiskanjem« (knjiga je nato izšla šele štiri leta kasneje). Za knjigo češkega pisatelja Jana Drde *Nema barikada* je agitprop sporočil, da jo je »vzel na branje tovariš Veljko Vlahović in vam bomo naknadno javili, ali prihaja

v poštev za izdajo» (ker je knjiga nato v naslednjem letu tudi izšla, idejno-političnih pripomb na njen račun cenzor očitno ni našel; op.p.). Očitno je bil za leto 1948 predviden tudi ponatis knjige Josipa Vidmarja o Otonu Župančiču (leta 1935 je bila izdana pod naslovom *Oton Župančič: kritična portretna študija*), a je ponatis agitprop zablokiral s preprosto pripombo, da »če je to tista predvojna, je ne bi smeli izdati«. Za poezijo hrvaškega pesnika Ivana Gorana Kovačića pa je npr. agitprop zapovedal, da prihaja v poštev za izdajo le pesnitev *Jama*, »ker so njegove predvojne pesmi vse po vrsti slabe in polne formalizma«. Našteli bi lahko še vrsto del, ki so bile na tak način izločene iz programov slovenskih založb za omenjeno leto (AS 1589, š. III/10, a.e. 275, Okrožnica agitpropa CK KPJ, 11. 2. 1948).

V času t.i. agitpropovske kulturne politike je torej šlo za klasični primer zelo ostre celovite cenzure, tako naknadne retroaktivne oziroma suspenzivne z izločanjem že natisnjenih knjig iz knjižnic in knjigarn, kot predhodne oziroma preventivne cenzure, ko dela, ki so opisovala karkoli, kar ni bilo po volji oblasti, preprosto niso mogla biti natisnjena. Jugoslavija in z njo Slovenija je tudi v tem pogledu prehitela druge vzhodnoevropske države, kjer so se komunistične stranke šele prebijale na oblast, in uvedla najbolj stroge oblike cenzure. Pomembno vlogo pri spreminjanju knjižne ponudbe je odigrala tudi izrazito enostranska knjižna produkcija povojnih let, medtem ko je bil uvoz tuje literature otežen s številnimi omejitvami. Knjižne zaloge so v nekaj letih dobile popolnoma enoznačen ideološki predznak, tako da je postal seznam prepovedanih knjig po uspešno opravljenem čiščenju pravzaprav brezpredmeten, saj ga ni bilo treba več dopolnjevati. Toda po informbirojevskem sporu s Sovjetsko zvezo je bila v začetku petdesetih letih Jugoslavija tudi tista komunistična država, ki je prva opustila vzorce najbolj grobega vmešavanja politike v umetniško ustvarjalnost. Simbolno je spremembo pokazala ukinitve agitpropovskega aparata po kongresu vladajoče stranke leta 1952 (Gabrič, *Slovenska agitpropovska kulturna politika*).

Zakrinkana preventivna cenzura od petdesetih let dalje

To seveda ne pomeni, da se je (preimenovana) Zveza komunistov Jugoslavije odpovedala nadzoru nad umetnostjo. Odpovedala se je le najbolj grobim načinom diktiranja kulturne scene, nanjo pa je poskušala vplivati z navidezno bolj demokratičnimi sredstvi. Z zakonodajo, sprejeto sredi petdesetih let, je bilo uvedeno t. i. družbeno upravljanje kulturnih ustanov. Te so dobile upravne odbore, ki so bili sestavljeni iz manjšinskega dela predstavnikov kolektiva in večinskega dela predstavnikov ustanovite-

lja; pri založbah so to bili založniški sveti. Ker je bila ustanovitelj večine kulturnih ustanov država, je ta torej imenovala tudi večino vodstvenih članov kulturnih ustanov, izbor kandidatov pa so vodile in nadzirale pristojne komisije oblastnih političnih strank, Zveze komunistov in Socialistične zveze delovnega ljudstva. Eden vodilnih slovenskih kulturnih ideologov Boris Ziherl je 6. aprila 1954 na tiskovni konferenci ob pojasnjevanju načel družbenega upravljanja v kulturnih ustanovah omenil, da bo imel upravni odbor poleg nadzora nad poslovanjem ustanove – to nalogo imajo pravzaprav vsi sorodni odbori kulturnih ustanov po svetu – »tudi zadnjo besedo pri potrjevanju repertoarja in bo lahko kritično in izboljševalno posegal v posamezne pojave, ki bi se pokazali v teh ustanovah kot škodljivi« (AS 1589, š. III/30, a.e. 792, Boris Ziherl: Tiskovna konferenca 7).

V času sprejemanja novih predpisov za založništvo, ki je družbeno upravljanje uvedlo tudi v založniške hiše, je bila največjih neposrednih pritiskov deležna še tista edina založba, ki ni bila pod popolnim nadzorom oblasti, Družba sv. Mohorja. Njeni vodilni člani, ugledni slovenski katoliški intelektualci, so poskušali ob koncu leta 1955 obdržati založbo v dotedanji obliki, a je oblast temu nasprotovala in zahtevala, da se tudi Mohorjeva prilagodi novim zakonskim določilom. To pa so podkrepili z odločnimi političnimi pritiski in med drugim preprečili tiskanje vseh del Družbe sv. Mohorja, dokler se ta ne bo podredila zahtevam nove zakonodaje oziroma s tem posredno zahtevam oblasti (Gabrič, *Socialistična kulturna revolucija* 82–85).

Ob zapletih je v javnosti še najbolj odmeval cenzurni poseg proti *Koledarju Družbe sv. Mohorja* za prestopno leto 1956, ki sicer ni bil načrtovan z najvišjih političnih mest, a so ga izkoristili kot sredstvo pritiska na vodstvo katoliške založbe. V koledarju naj bi bil objavljen tudi ciklus dvanajstih pesmi Edvarda Kocbeka, pesnika, pisatelja in politika, ki ga je komunistična oblast leta 1952 prisilno upokojila, ga kot zadnjega krščanskega socialista v slovenskem političnem vodstvu osamila in mu onemogočila objavljanje literarnih del. Če bi bile Kocbekove pesmi objavljene v koledarju, bi bila to prva objava Kocbekovega literarnega dela po letu 1952, ko je bil potisnjen v molk (Gabrič, »Edvard Kocbek« 194–197).

Ko je bil koledar že pripravljen za natis in so bile tudi strani s Kocbekovimi pesmimi že poskusno natisnjene, je direktor Celjske tiskarne Riko Presinger ukazal ustaviti tiskanje. Vodstvu založbe je pisal, da Kocbekove pesmi »niso primerne za objavo«, da naj bi Kocbek v njih žalil nekatere vodilne slovenske politike in da se v nekaterih »obravnavajo naše pridobitve na način, ki mora biti tuj vsakemu objektivnemu državljanu naše domovine«. Dopis je zaključil povsem nedvoumno: »Zato zahtevam, da odstranite vse Kocbekove pesmi iz vsebine koledarja in jih nadomestite

s pametnejšimi zadevami, ki bodo v korist vašim naročnikom. Dokler tega ne storite, pa s tiskom teh pol koledarja ne bomo nadaljevali.« (AS 1211, š. 124, prepis dopisa direktorja Celjske tiskarne Rika Presingerja – Založbi Družbe sv. Mohorja, 2. 12. 1955)

Tajnik Družbe sv. Mohorja je o nekulturnem ukrepu direktorja tiskarne obvestil tudi osrednjo slovensko oblast, a mu je predsednik vladne Komisije za verska vprašanja Boris Kocijančič na pogovoru 3. decembra 1955 dal jasno vedeti, da oblast ne misli popuščati, da »je tisk koledarja ustavljen in se ne bo s tiskom nadaljevalo toliko časa, dokler ne bo založniški svet pregledal koledarja in jamčil za njegovo vsebino«. Tajnik Mohorjeve Stanko Cajnkar je, kot je poročal Kocijančič predsedniku slovenske vlade, »uvidel, da mu sporočam že definitivna stališča« (AS 223, š. 632, 301/55).

Vodstvo založbe se je torej moralo, če je sploh še hotelo delovati, porediti zahtevam komunističnih oblastnikov in pristati na imenovanje takšnega založniškega sveta, v katerem bi imeli večino predstavniki oblasti. Za Kocbekove pesmi pa je to seveda pomenilo, da so jih morali odstraniti, če so želeli nadaljevati s tiskom koledarja. Na seji slovenskega političnega vodstva je namreč tedanji predsednik slovenske vlade Boris Kraigher ocenil, da Kocbek v svojem delu poudarja, da so se krščanski socialisti »priključili narodnoosvobodilni borbi za zaščito boga«, podpredsednik vlade Stane Kavčič pa je menil, da ob Kocbekovi poeziji bralec lahko pomisli, »da je to žalostinka vsem belogardistom, ki so padli v Suhi krajini« (AS 537, š. 27, Stenografski zapisnik seje predsedstva SZDL Slovenije, 12. 1. 1956, 40).

Politične ocene literarnega dela so bile v popolnem nasprotju s pesniško izraznostjo književnika. Kocbek je v pismu, ki ni imelo nikakršnega vpliva na tok afere, pojasnil, da gre za napačno, neresnično in nesprejemljivo interpretacijo njegovega dela, dopis, s katerim je bila »prepovedana« objava njegovih pesmi, pa je označil kot »edinstven in za našo kulturno zgodovino žalosten dokument« (AS 1211, š. 124, Pismo Edvarda Kocbeka tajniku Založbe Družbe sv. Mohorja Stanku Cajnkarju). Cenzurni ukrep je imel za posledico tudi »nenavadno« oblikovano vsebino na notranjih platicah. V rubriki »Pesmi« si namreč te ne sledijo po straneh objave, temveč so na koncu med seboj pomešane, kot da bi hotelo uredništvo nakazati, katere tiskovne pole so bile natisnjene naknadno.

Kocbekov primer sicer ni bil tipičen za način cenzuriranja, kot ga je predvidel sistem družbenega upravljanja v kulturi. Pobuda zanj je prišla neposredno od direktorja tiskarne, ne pa s strani organov družbenega upravljanja (založniškega sveta tedaj Družba sv. Mohorja še ni imela!) ali pristojnih komisij vladajočih političnih organizacij. Nadzor, kakršnega je

predvideval sistem družbenega upravljanja v kulturi, je pri Mohorjevi družbi (kakor se je po registraciji po zahtevah oblasti preimenovala bivša cerkvena bratovščina) zaživel šele z imenovanjem novega založniškega sveta. Ta je bil sestavljen tako, da so tudi v založniškem svetu te izrazito katoliške založbe dobili večino predstavniki oblasti (po večini komunisti), predstavniki družbe pa so ostali v vodstvenem organu v manjšini. Od oblasti imenovani predstavniki so delali po navodilih oblastnih struktur in jim o delu tudi poročali. Komunisti v vodstvu izrazito katoliške založbe so hoteli doseči preobrat v založniški politiki in preprečiti tiskanje preveč »klerikalnih« del; klerikalnih seveda po ocenah komunistov, čeprav bi velik del teh lahko označili zgolj za dela, temelječa na krščanskem duhovnem izročilu.

Predsednik založniškega sveta Mohorjeve družbe je oktobra 1959 poročal, da je prva kriza med »katoliškim« in »komunističnim« delom založniškega sveta nastala ob

... delu poljudne psihologije dr. Antona Trstenjaka *Človek v ravnotežju* v jeseni 1956, ko smo hoteli preprečiti izid knjige, a smo ga samo zavlekli za 1 leto. V tistem času se je kujal pisatelj Finžgar, ker smo odklonili njegov rokopis *Starčevu premišljevanje* in njegov načrt, da bi napisal poljudno naravoslovno knjigo o tem, 'kako se je naša zemlja razvijala in razvila', seveda s katoliškega stališča. Priznanega pisatelja smo pomirili s tem, da smo izdali njegove spomine *Leta mojega popotovanja*, ki so imela velik vpliv, a so pri belogardistično razpoloženih duhovnikih vzbujali nejevoljo. (AS 537, fasc. 111, Mohorjeva družba, 9. 10. 1959)

V letnih koledarjih Mohorjeve družbe so morali na zahtevo oblasti enakovredno s cerkvenimi obravnavati tudi državne praznike in objavljati tudi članke o trenutnih oblastnikih. »Preprečili smo kakršnokoli panegerično pisanje o prejšnjem in sedanjem papežu«, je še slovenskemu političnemu vodstvu o (cenzorskem) delu založniškega sveta poročal njegov predsednik Miroslav Ravbar (AS 537, fasc. 111, Mohorjeva družba, 9. 10. 1959).

Z vzpostavitvijo sistema družbenega upravljanja v kulturnih ustanovah je bil tako vzpostavljen domišljen sistem preventivne cenzure. Delo, ki ga je vsemogočna oblast ocenila kot tako ali drugače spornega ali neprimerne, sploh ni prišlo v javnost. Če je bilo v celoti nesprejemljivo in je odpiralo tabu teme, je večinski del založniškega sveta po nasvetu oblasti že vnaprej »demokratično« odločil, da se delo ne uvrsti v program za prihodnje leto. Če pa je bilo problematičnih zgolj nekaj poudarkov določenega dela, so od avtorja zahtevali, da sporne točke izloči ali pa preoblikuje. V obeh primerih pa v javnosti ni prihajalo do odmevov in očitkov o cenzuriranju del, saj zakulisne igrice širši javnosti običajno niso bile znane.

Kot primer zgolj »popravljanja« literarnega dela, preden je to prišlo med bralce, si oglejmo zaplete ob izdaji zbirke novel Alojza Rebule z na-

slovom *Snegovi Edena* pri založbi Lipa iz Kopra. Pisatelj je rokopis posredoval založbi leta 1974, založniški svet pod vodstvom Cirila Zlobca pa je delo uvrstil v program založbe, a hkrati o tem obvestil pristojne politične forume, ker bi v delu lahko bilo kaj idejno-politično spornega. Pogovori o primernosti dela so se vrstili v krogih lokalnih koprskih političnih organov, komisije za idejno-politična vprašanja Zveze komunistov Slovenije pod vodstvom Franca Šalija in sveta za kulturo Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije. Politične strukture so odločile, da »avtorju svetujemo, naj zaradi enotnejše umetniške podobe vse knjige izloči farso za glasove Kralj Matjaž, s čimer bi vrednost objavljenega teksta samo pridobila, obseg pa bi se le delno zmanjšal«. Poleg tega so našeli še štiri mesta v knjigi, ki bi jih moral avtor »popraviti«. Ko so politični organi označili, kaj ne bi smelo biti tiskano, se je sestal aktiv Zveze komunistov založniškega sveta založbe Lipa, ki se ga je udeležil tudi predstavnik lokalne koprške partijske organizacije in vodstveni človek sveta za kulturo Socialistične zveze Mitja Rotovnik. Vodilni organ v založbi je bil tako natančno seznanjen, kakšna je njegova naloga pri morebitnem natisu tega dela. Direktor in glavni urednik založbe sta nato poklicala na pogovor pisca Alojza Rebulo in mu predstavila pripombe in zahteve pristojnih organov. Pisatelj je pristal na zahteve, kar je zadovoljilo tudi pristojne organe, saj je tako odpadla potreba po naknadni politični intervenciji nadrejenih oblastnih organov. V poročilu o dogajanju okoli knjige so zato pristojni z veseljem zapisali: »Problem je torej rešen v okviru založbe.« (Oblak 15–17)

Sledili so sicer še nadaljnji zapleti, toda vodilne politične strukture so menile, da je bolje, da knjigo v prečiščeni inačici izda založba Lipa v Kopru, saj bi jo verjetno v primeru zavrnitve tiskali za mejo na italijanski strani v Trstu, kjer bi knjigo propagirali kot izdelek, ki je bil v komunistični Sloveniji prepovedan. Po večletnih odlašanjih je Svet za kulturo Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije 9. marca 1977 le sprejel sklep, »da ni zadržkov, da založba 'Lipa' iz Kopra ne bi izdala knjige Alojza Rebule 'Snegovi Edena'« (AS 537, š. 805, m. 1881, Stališča in sklepi seje sekretariata Sveta za kulturo SZDLS, 9. 3. 1977).

Suspenzivna cenzura in omejitve uvoza knjig iz tujine

Ker je bil v družbeno upravljanje v kulturnih ustanovah skrit tudi dobro zakrinkan sistem preventivne cenzure, suspenzivna za domačo literaturo skorajda ni bila potrebna. Na domačem knjižnem trgu je bilo skorajda nemogoče natisniti delo, ki bi ga bilo treba naknadno prepovedati. Med literarnimi deli je bila najpomembnejša izjema pri tem pravilu poskus

natisa pesniške zbirke Franceta Balantiča. Balantič je bil pesnik, ki je med 2. svetovno vojno padel kot vojak kolaborantske formacije Slovenskega domobranstva, njegovo ime pa je bilo navedeno že na seznamu prepovedanih del iz leta 1945. Do prvega poskusa izdaje pesniške zbirke tega lirika po vojni je v Sloveniji prišlo leta 1966, torej v politično bolj sproščenih šestdesetih letih. Pesniško zbirko Franceta Balantiča pod naslovom *Muševna steblika* je za natis pripravila Državna založba Slovenije. Toda ko je bila knjiga že natisnjena, obvezni izvodi pa so bili tudi že poslani osrednjim knjižnicam v Sloveniji, je prišlo do naknadne politične intervencije in knjiga je bila sprva začasno zadržana in ni šla v prodajo. V političnih forumih so začeli razpravljati, ali je primerno tiskati knjigo pisca, ki je bil med vojno politični nasprotnik (Pibernik 237–242).

V poizvedbah, ki so jih opravljale pristojne politične komisije in Državni sekretariat za notranje zadeve, se le-ti niso zanimali za Balantičevo pesniško vrednost, temveč za njegovo predvojno politično opredeljenost in za njegov odnos do osvobodilnega gibanja med vojno. Po večmesečnih zapletih in poizvedbah je bila leta 1967 zaloga knjig v skladiščih uničena, še preden je šla v redno prodajo, ohranilo pa se je nekaj obveznih izvodov, ki so že bili v največjih slovenskih knjižnicah. Po doslej pregledanih dokumentih ni mogoče natančneje določiti, od kod je prišla direktiva za uničenje pesniške zbirke Franceta Balantiča, ne gre pa dvomiti, da je treba odločujoče za to nekulturno cenzorsko dejanje iskati v pristojnih političnih komisijah oblastnih političnih strank.

Ob prevladujoči preventivni je oblast torej uporabljala tudi suspenzivno cenzuro, čeprav se ji je hotela zaradi reakcij javnosti izmikati, kolikor se je le dalo. Pri delih, natisnjenih v Sloveniji, so suspenzivno cenzuro pogosteje uporabljali v sedemdesetih letih proti avtorjem, ki so v svojem pisanju razkrivali temne strani komunističnih oblastnikov ob njihovem vzponu na oblast. Suspenzivna cenzura je prihajala bolj v poštev za dela, natisnjena v tujini, še posebej za tista, ki jih je v slovenskem jeziku tiskala protikomunistična politična emigracija. Od šestdesetih let dalje so bile prepovedi uvoza knjig objavljene tudi v uradnih listih, po večini pa je šlo za politična dela, v katerih so avtorji kritizirali komunistično oblast v Jugoslaviji. Prva po tem načelu uradno prepovedana slovenska knjiga je bila objavljena leta 1967, ko je bil v državo prepovedan vnos knjige Cirila Žebota *Slovenija včeraj, danes, jutri*, v naslednjem desetletju pa so bile uradno prepovedane še tri slovenske knjige. Vse so bile natisnjene v slovenskem zamejstvu, tik za mejami Jugoslavije (Horvat 135–136).

Prepovedane tiske so osrednje slovenske knjižnice hranile ločeno od ostalih knjižnih zbirk v posebnih oddelkih. V Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani so ustanovili poseben oddelek, imenovan »direktorjev

fond«, ki ga je javnost poznala po skrajšanem imenu »D-fond«. V njem so hranili vse slovenske knjige in druge tiske, ki so prihajali iz tujine, ne glede na to, ali je bila v uradnem listu objavljena uradna prepoved dela. Zaradi tega je bilo v D-fondu precej več naslovov, kot jih je bilo objavljenih v uradnih listih in je nastala precejšnja razlika med številom »uradno« prepovedanih in »neuradno« prepovedanih del. V uradnih listih je bilo objavljenih le 11 naslovov prepovedanih knjig (in veliko več tujih časopisov!), v D-fondu pa se je do konca osemdesetih let nabralo okoli 700 knjižnih enot. Gradivo iz D-fonda je bilo hranjeno ločeno od ostalega knjižničnega gradiva in ni bilo dostopno širši javnosti, kartotečni listki niso bili uvrščeni v javni katalog. Posameznik, ki je hotel dobiti na vpogled knjigo iz D-fonda, je moral podpisati izjavo, da jo potrebuje v študijske namene. Dovoljenje za vpogled v prepovedano knjigo je dajal direktor knjižnice, uporabnik pa si je ni smel sposoditi na dom, temveč jo je moral prebrati v čitalnici D-fonda (Švent 137–141; Kodrič 19–23). Tisti Slovenci, ki so si hoteli izposoditi katero od prepovedanih slovenskih knjig, so imeli manj težav, če so se odpeljali čez mejo do ene od večjih slovenskih knjižnic v zamejstvu in si jo izposodili v Avstriji ali Italiji.

Tudi vodstvo Narodne in univerzitetne knjižnice in drugih osrednjih slovenskih knjižnic je moralo za knjige, ki bi bile sicer zaklenjene v posebnem fondu, dobiti od zvezne vlade v Beogradu dovoljenje za uvoz. Toda Visokošolska in študijska knjižnica Maribor (predhodnica sedanje Univerzitetne knjižnice Maribor) je leta 1973 prejela več paketov slovenskih knjig, ki ji jih je poslala Studia Slovenica iz New Yorka. Ker za to knjižno gradivo ni imela ustreznega posebnega dovoljenja zveznih oblasti, ji je bilo gradivo zaplenjeno. »Tisk se odzame brez odškodnine«, je na odločbo v suhoparnem pravnem besednjaku zapisala notranja uprava in pojasnila, da je treba imeti za vnašanje tujega tiska »dovoljenje zveznega sekretariata za notranje zadeve v Beogradu«, ker pa ga knjižnica ni imela, »se tuji tisk, ki pride v državo brez dovoljenja, odzame brez odškodnine« (Dolenc, Godeša, Gabrič 153).

Iz seznama 223 naslovov prepovedane literature iz Univerzitetne knjižnice Maribor, ki jo je ta izdala leta 1990 v brošuri *Prepovedana – izobčena literatura v UKM* je razvidno, da pristojni niso delali razlik med političnimi in literarnimi deli, temveč so »v bunker« spravljali skupaj vse, kar je bilo v slovenskem jeziku natisnjenega v tujini. Poleg del, ki so s političnega, družboslovnega ali filozofskega zornega kota kritično ocenjevali politični sistem v Jugoslaviji in položaj Slovenije v njej ter del piscev iz vrst politične emigracije (katerih imena so bila že leta 1945 navedena na seznamu prepovedanih del), lahko tako na seznamu del, ki so morala biti hranjena skrito od oči vsakodnevne obiskovalca knjižnice, najdemo npr. tudi pre-

vod romana Franza Werfla *Bernardkina pesem* in prevod Dantejeve *Božanske komedije*.

Določenih posegov in »popravkov« so bili deležni tudi nekateri prevodi literarnih del v slovenski jezik, ki so bili tiskani v Sloveniji. Ker o tem v pregledanem arhivskem gradivu nisem našel nikakršnih sledi, bi težko sodil, da gre ali za preventivno ali za suspenzivno cenzuro. Morda bi bila lahko ustrezna celo ocena, da je šlo za samocenzuro, pri kateri se je prevajalec zavedal težav, ki bi jih ob zaostrenih političnih razmerah v državi utegnili imeti knjiga, če bi vsebovala nekatere za komunistične kulturne ideologe nesprejemljive vsebine. Zato so bili prevodi nekaterih tujih del očiščeni »škodljivih« idejnih vplivov in prilagojeni idejnemu vzorcu komunističnih oblastnikov. V prvem prevodu *Pike Nogavičke* Astrid Lindgren v slovenščino iz leta 1955 je bilo to npr. vidno v tem, da Pika ni praznovala božičnega večera, temveč ga je v slovenski inačici zamenjala za silvestrovo, božična darila so seveda zamenjala novoletna in božično drevo novoletno drevesce (Marinšek). Podobnega »razkristjanjevanja« (izraz je svoji primerjavi različnih prevodov v slovenščino uporabil Marijan Smolik) so bili deležni tudi slovenski prevodi Sienkiewiczzevega romana *Skozji puščavo in goščavo*, priljubljena otroška knjiga Felixa Saltena *Bambi* in pustolovski romani Karla Maya (Smolik).

Osemdeseta leta prinesejo glasne zahteve po svobodi tiska

Od literarnih del so za vladajočo strukturo postajali vse bolj moteči tisti, ki so opisovali dogodke iz bližnje slovenske preteklosti in način komunističnega prevzema oblasti. To je bila tema, o kateri se v javnosti ni smelo razpravljati. Tudi spominska dela še živečih slovenskih izobražencev, ki so izhajala do začetka sedemdesetih let, so se običajno ustavila pri maju 1945. Povojni poboji več kot deset tisoč pripadnikov domobranskih enot in civilistov, krvava pot komunistov na oblast, politično motivirani sodni procesi na Slovenskem v prvih povojnih letih in koncentracijska taborišča komunističnega režima so bili tabuji, ki jih je oblast skrbno skrivala in onemogočala razpravo o teh temah. V sedemdesetih letih so se intelektualci začeli bolj zanimati tudi za dogodke, ki bi morali po mnenju oblasti ostati skriti javnosti. Proti takšnim tendencam je oblast nastopila z obtožbami o sovražni propagandi in blatenju države, širjenju neresničnih informacij in izkrivljenem prikazovanju družbenih razmer v državi. Pisce tovrstnih del je postavljala pred sodišča in jim sodila po več členih kazenskega zakonika, intelektualci pa so se po smrti državnega voditelja Josipa Broza Tita leta 1980 angažirali zlasti proti 133. členu zakona, ki je sankcioniral t. i. verbalni delikt.

V Sloveniji sodišča 133. člena sicer skorajda niso uporabljala, toda člen kazenskega zakona, ki je omogočal zapiranje ljudi zgolj zaradi zapisanih ali izrečenih besed, je postal za prebujajočo se civilno družbo simbol nesvobodne in nedemokratske ureditve s kršenjem svobode govora in tiska kot ene od temeljnih človekovih pravic. Slovenska oblast sploh ni več vztrajala na uporabi člena 133, toda zahteve po ukinitvi t. i. verbalnega delikta niso bile zato v Sloveniji nič manj ostre kot v ostali Jugoslaviji, kjer so sodišča ta člen uporabila v številnih primerih (Kos 305–310). V razpravah so intelektualci opozarjali tudi na konkretne primere cenzurnih ukrepov, do katerih je prihajalo še v osemdesetih letih. Ker se je oblast izogibala uporabi nekaterih členov kazenskega zakona, je bila možnost uporabe zakrinkane preventivne cenzure proti literarnim delom minimalna, naknadni posegi pa so zbujali pomisleke in so jih kritiki verbalnega delikta uporabljali kot primere, do katerih ne bi smelo prihajati. Poleg tega je bil cenzurni ukrep najboljša reklama za knjigo, ki je lahko postala prava uspešnica.

Takšno usodo je npr. doživel roman Igorja Torkarja *Umiranje na obroke*, ki ga je avtor dokončal leta 1982. V njem je opisal usodo obsojenca na t. i. dachavskih procesih, na katerih se je znašel kot obtoženec tudi pisatelj, tako da ima knjiga močne avtobiografske prvine. Ob koncu knjige, ki naj bi izšla leta 1983, je avtor dodal anketo, v kateri je trinajst uglednih slovenskih intelektualcev na vprašanje, »ali so bili naši dachavski procesi stalinistični?«, odgovorilo pritrdilno. Prav anketa pa je bila največji kamen spotike za oblastnike: »Ko je bila prva izdaja romana s to anketo že v knjigovoznici, je prišel uslužbenec UDBE (Uprave državne varnosti, op. AG) z ukazom, da se zadnje pol pole, na kateri je anketa, odstrani«, je desetletje kasneje pojasnjeval avtor knjige Igor Torkar. Toda knjiga, ki je spregovorila o tabuju najbolj tipičnih stalinističnih sodnih procesov na Slovenskem in bila za povrh še cenzurirana, se je odlično prodajala in doživela v naslednjih letih nove in nove ponatise. V tretjo izdajo, ki je izšla leta 1988, je bila vključena tudi že poprej prepovedana anketa (Torkar 438).

Tovrstne poteze oblasti so le še krepile vrste tistih, ki so se zavzemali za ukinitve 133. člena kazenskega zakonika. Prvim kritikom so se pridružile še nekatere druge civilno družbene organizacije, pritegnili so jim tudi ugledni slovenski pravniki. Leta 1987 je zahtevo obravnavalo in podprlo slovensko politično vodstvo, a tudi to ni naletelo na pritrjevanje stanovskih kolegov iz drugih delov Jugoslavije. S padcem komunizma in razpadom Jugoslavije je slovo vzela tudi zakonodaja, ki je zelo omejevala svobodo tiska in govora in ki je omogočala cenzurne posege proti takšnim ali drugačnim knjigam. Bolj ali manj fanatičnih politikov in ideologov, ki menijo, da bi bilo treba to ali ono knjigo prepovedati, ker naj bi širila »neresnico« in ker naj bi škodljivo vplivala na bralce, pa nam, na žalost, nikoli ne bo zmanjkalo.

ARHIVSKI VIRI

- AS – Arhiv Republike Slovenije
 AS 223 – Vlada republike Slovenije
 AS 231 – Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije
 AS 537 – Republiška konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije
 AS 631 – Zveza kulturnih organizacij Slovenije
 AS 1211 – Komisija Republike Slovenije za odnose z verskimi skupnostmi
 AS 1589 – Centralni komite Zveze komunistov Slovenije
 AS 1643 – Predsedstvo Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta

LITERATURA

- Dolenc, Ervin, Bojan Godeša, Aleš Gabrič. *Slovenska kultura in politika v Jugoslaviji*. Ljubljana: Modrijan, 1999.
- Gabrič, Aleš. »Edvard Kocbek od prisilnega umika v zasebnost do vrnitve v javno življenje.« *Nova revija* 14.159–160 (1995): 193–203.
- Gabrič, Aleš. *Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945–1952*. Ljubljana: Mladika, 1991. [= *Borec* 43.7–9 (1991): 469–656.]
- Gabrič, Aleš. *Socialistična kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953–1962*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.
- Horvat, Marjan. »Prepovedi in zaplembe tiskane besede v Sloveniji 1945–1980.« *Temna stran meseca: kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990*. Ur. Drago Jančar. Ljubljana: Nova revija, 1998. 126–139.
- Kodrič, Eva. *Jaz, Cerberus ali cenzura v knjižnicah*. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica, 1996.
- Kos, Jerneja. »Verbalni delikt v Sloveniji v osemdesetih letih.« *Nova revija*, 23.271–272 (2004): 298–338.
- M. K. Navodila ljudskim knjižničarjem. *Obzorje*. 1.3–4 (1946): 176–178.
- Marinšek, Marjan. »Nova knjiga – nove napake.« *Delo* 5 Dec. 1996: 15.
Prepovedana – izobčena literatura v UKM. Ur. Mirko Nidorfer. Maribor: Univerzitetna knjižnica, 1990.
- Oblak, Teja. *Politična cenzura knjig v Sloveniji od 1945 do 1991. Diplomsko delo*. Univerza v Ljubljani: 2000.
- Pibernik, France. *Temni žaliv Franceta Balantiča*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1989.
- Smolik, Marijan. »'Razkristjanjeni' Karl May.« *Družina* 44.29–42 (1998) (podlistek).
- Švent, Rozina. »Prepovedani tiski v Narodni in univerzitetni knjižnici.« *Knjižnica* 41.1 (1997): 137–141.
- Torkar, Igor. *Umiranje na obroke*. Ljubljana: Littera picta, 1996.